

Софийски университет „Климент Охридски”
Исторически факултет
Специалност „Етнология”

САШКА БОЖКОВА БИЗЕРАНОВА - СТОЯНОВА

**МЕЖДУ ЖИВОТА И СМЪРТТА – ПОГРЕБАЛНИ И
ПОМЕНАЛНИ ОБИЧАЙНИ ПРАКТИКИ ПРИ
БЪЛГАРИ И ВЛАСИ ВЪВ ВИДИНСКО**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

НА ДИСЕРТАЦИЯ ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНА И
НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР”

Рецензенти:
доц. д-р В. Васева
доц. д-р В. Тепавичаров

Научен консултант:
доц. д-р Таня Бонева

София - 2012 г.

Докторантът е зачислен на свободна докторантура по шифър 05.03.14. към катедра „Етнология”, считано от 25.06.2010 г.

Дисертационният труд **„МЕЖДУ ЖИВОТА И СМЪРТТА – ПОГРЕБАЛНИ И ПОМЕНАЛНИ ОБИЧАЙНИ ПРАКТИКИ ПРИ БЪЛГАРИ И ВЛАСИ ВЪВ ВИДИНСКО”** е обсъден, одобрен и насочен за защита на разширено заседание на Катедра „Етнология” при СУ „Св. Кл. Охридски”.

Дисертацията се състои от увод, седем глави и заключение – общо 376 стр.; списък на използваните литературни източници – 361 заглавия и архивни материали; в самостоятелно тяло е оформено приложение – 59 стр., от които 14 бр. карти и 22 схеми на погребални и поменални обредни хлябове, на диск са представени над 130 снимки.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 29 юни 2012 г. от 11 часа в зала 2 на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски” на открито заседание на научно жури в състав: доц. д-р Валентина Васева, доц. д-р Веселин Тепавичаров, проф. д-р Иваничка Георгиева, доц. д-р Еля Цанева, доц. д-р Таня Бонева и резервни членове: доц. д-р Ваня Жекова, доц. д-р Мира Маркова.

Изследването е **посветено** на погребалните и поменалните обичайни практики при българи и власи във Видинско. Научните интереси са насочени към проучване на съвременното състояние на един консервативен дял от народната култура. Погребалните обичаи бележат известни промени, които първо са регистрирани, а след това се прави опит за анализ и се търси дали тези промени водят до промени в осмислянето и в същността на обредните практики. Иновациите, които се долавят, са обект на изследване, защото застинала система няма. Самото заглавие „Между живота и смъртта” насочва към търсенето на различни гранични състояния, които са изключения от общите правила и са специфични за всеки конкретен случай. Интровертността и почти отсъствието на външна показност на част от обичаите често ги правят трудни и непривлекателни за проучване. Независимо от напластяванията, от преселенията и новите норми, чрез задълбочено проучване се прави опит да се достигне до дълбините и да се очертае ярна картина на погребалните и следпогребалните обреди във Видинско. В традиционния светоглед се откриват две различни структури – светът на живите и „отвъдния” свят, но между тях верифицира възможността за движения и взаимодействия. Съвременното състояние отразява изключително архаичен пласт от културата, който остава сравнително незасегнат.

Открояването на регионалната, в която и да е област на народната култура, е една от най-съществените задачи на етнографското проучване. Но както е известно, в културата няма граници нито във времето, нито в пространството. Традиционната народна култура функционира чрез предаването на информацията в затворения кръг на рода, на селската община, а същевременно утвърждава неизменността на света.

В **увода** са очертани предметът, целите и задачите на работата, методите на проучване, обхватът и източниците, открояват се регионалните специфики. В края се разглежда структурата на работата.

Хронологическите граници на проучването обхващат периода от началото на ХХ век до началото на ХХІ век, които в голяма степен са условни, тъй като наличната информация подсказва, че обичаите имат обща и древна митологична основа.

Дисертацията има за **цел** да се направи компаративно изследване на пълния комплекс от обичаи и практики при погребалната и поменалната обредност при българи и власи във Видинско. Проучването цели да сравни тази част от традиционната култура на **българите и власите** в региона, тъй като тяхната съдба се преплита от векове, а винаги е оставала встрани от вниманието на българската наука. Изходната позиция се гради върху основния материал, събран от автора, който се отнася до един късен период от развитието на традицията – края на ХХ и началото на ХХІ век. Сравнителното изследване на етнографски материал от периода на късната

модерност дава възможност да се потърси и културна близост между общности, пребиваващи на едно място от векове в една периферна зона – крайния Български Северозапад. Стремежът е най-пълно да се включат различни селища, за да се получи сравнително цялостна картина на изследваните традиционни практики и обичаи във Видинския край. Свообразието на погребалната и следпогребална обредност е разгледано като се спазва принципът на равнопоставеност на общностите и посредством търсенето на спецификите и чуждите влияния чрез продължително теренно наблюдение без предварително изградени тези.

За целта погребалните обичаи са отделени от семейно-празничната система и са предмет на самостоятелно изследване, въпреки че всички явления са свързани. Стремежът е не само фактологически като външен наблюдател да се стигне до познанието, а и да се усети душевността на хората, мотивите, които ги водят към конкретните действия и да се долови доколко техните постъпки просто повтарят традицията или са плод и на лични, субективни влияния, както и чуждите такива.

Според българската етнокултурна традиция преминаването от света на живите към света на мъртвите продължава дванадесет месеца. В общата структура на поменалните обичаи и обреди се откриват няколко етапа на развитие:

- Начална фаза – настъпване на смъртта, погребение, третини, деветини и четиридесет. Тази схема съответства на конструкцията при родилните и сватбените обичаи.

- Траурен цикъл - полагаия на три, шест, девет месеца и година, когато траурът се прекратява.

- В календарната обредност: трите задушници – пролетна (срещу Велики пости), лятна (черешова) и есенна (за Св. Архангел Михаил); Тодоровден и вярванията, че Св. Тодор е носител на хтоничното начало; поменалните хора, които се изпълняват основно на втория ден на Великден (но и на други празници) и са съхранени само във Видинския край; Коледно-новогодишния празничен цикъл и връзката му с култа към прадедите.

Като отправна точка се приема, че обредните практики при погребалните и поменални обичаи се отнасят към т.нар. обичаи на преход (Genner 1909: 3-4). Във Видинско се смята, че смъртта е събитие, което бележи ново начало, не означава край на човешкото съществуване, а започва етапът на преминаване от този (земния) свят към „онзи” (другия, отвъдния) свят. Светът на мъртвите има своите характеристики, противоположни на света на живите. Двата свята съществуват едновременно, но са в определени зависимости един от друг. Между тях има граница, която е условна, а в определени моменти тя може да бъде достигната и дори премината.

В обичаите при погребение и помени в редица селища от Видинския край са съпоставени обичайните практики, като се търсят паралели с други селища, както и мястото им в българската етнокултурна традиция. Желанието е да се изучи вътрешното разнообразие на явленията и да се направи опит да бъде потърсен техният генезис.

Основна **задача** на изследването е да се направи компаративно проучване на погребалните и поменални обичаи при българи и власи във Видинско. От нея произлязоха следните конкретни задачи:

- изучаване, събиране, документирание и систематизиране на състоянието на традициите при българското и при влашкото население във Видинско;
- установяване на успоредиците и различията;
- съпоставяне с обичаите от съседните региони в Сърбия и Румъния;
- търсене основите на обичаите в реалността на миналото и настоящето.

Предпоставка за успешното изпълнение на задачите е събирането на материали от една определена област – Видинския край, по една конкретна тема – погребални и следпогребални обичайни практики.

Умишлено е търсена вариантна множественост, която е много повече от механичен сбор, тя е регионална, но все пак културна цялост. Изследователското пространство е очертано от развитието на локалните общности, от селищната специфика и продължителното теренно изследване. В днешно време е почти невъзможно да се стигне до реконструкция на ситуацията, в която да се почувства атмосферата на някогашния социум, но чрез съпоставяне и по аналогия се прави опит да се обяснят някогашните отношения и начин на приемане на смъртта от човешкия колектив.

Методи

За реализирането на целта бяха направени теренни проучвания и/или анкети в 55 населени места във Видинско. Селищата, които са посетени, могат да бъдат разделени по езиков принцип на български и на влашки, като българските села са: Ново село, Винарово, Бела Рада, Буковец, Цар Симеоново, Синаговци, Търняне, Видбол – дн. част от гр. Дунавци, Акациево, Рупци, Градец, Плакудер, Стакевци, Рабиша, Белоградчик, Шишенци, Бранковци, Кула, Чичил, Коста-Перчово, Цар Петрово, Старопатица, Горни Лом, Долни Лом, Върбовец, Бела, Извор, Гара Орешец, Плешивец, Карбинци, Бойница, Арчар, Чупрене, Гюргич, Вълчек, Макреш, Раковица и гр. Видин, а влашките села са: Флорентин, Неговановци, Делейна, Гъмзово, Бориловец, Гомотарци, Покрайна, Антимово, Кошава, Капитановци, Сланотрън, Майор Узуново, Връв, Балей, Брегово, Косово, Рабово; според географското разположение – някои от проучените селища са разположени на р. Дунав, в равнинните

части, а други са планински и полупланински: Белоградчишка община, Бойнишка, Чупренска и Кулска община.

Стремежът е да се приложат точни методи на изследване в хуманитарните науки, най-вече в етнологията, фолклора и лингвистиката, тъй като те са възможни там, където има голяма повтораемост.

Сравнително-историческият и **съпоставителният** метод на изследване е приложен поради естеството на работа – търсене на общото и различията между традициите при погребални и поменални обичаи при българи и власи (търсенето на паралели в развитието на социални (културни) явления в хронологически план). Чрез тях се прави опит да се потърсят корените на погребалните обичаи в историческата действителност на миналото. Обредът и митът са продукти на определено мислене, те са повлияни от него и влияят на определените действия.

В центъра на настоящото изследване е **събирането** на теренна информация по дадената тема, въвеждането ѝ в научно обръщение, **анализиране** на промените, настъпили в отделните обреди, първи опит за цялостно изследване на погребалните обичаи при власите, съпоставяне на двете общности – българи и власи, на обредните им практики, характерни за погребалната обредност, търсене на общото и различията при тях.

Методът на „**включено наблюдение**”, характерен за антрополозите, е особено ползотворен при изучаване на погребалната и поменалната обредност. Той изисква наблюдение чрез лично участие: като обредни лица, без другите да знаят, че се описват погребалните ритуали. По този начин са документирани факти, които убягват при традиционно установените методи. С „включеното наблюдение” се получи една попълна картина на съвременните обичаи, компонентите им, механизмите на предаването им във времето.

За целта на изследването и поради липса на цялостно изследване на погребалните обичаи при власите, основно се използват **описателният метод**, методите на **теренното проучване** (по пътя на индивидуален разговор с помощта на предварително подготвен въпросник), **анкета** и включено наблюдение. Приложени са и следните методи: **научен анализ и синтез**, **беседа** (интервю), картографиране, фотодокументиране, работа в архиви. В настоящата работа са използвани всички достъпни материали, в които погребалните и поменалните обичаи са обект на пряко или косвено проучване.

В крайна сметка се предполага, че детайлното и оптимизирано познание на даден район (Видинския) води до такова на цялата територия на страната и означава по-доброто уплътняване на поне част от мозайката. Именно заради това уплътняване ни се струва обосновано, и затова се ръководим от един от основните принципи на Бродел: „изследваме частното, без да губим съзнание за общото” (Бродел 2005: 15-79).

Изработени са 14 броя карти, като **картографският метод** е използван при регистрирането не само на отделни типични диалектни думи, свързани с погребалната обредност, но и за определени обредни действия, които представят вътрешното многообразие на тази специфична част на традиционната култура.

За първи път се прави опит за пълно сравнително изследване на погребалните и следпогребални обичаи при българи и власи от един регион. Използван е целият достъпен материал, който е добра основа за настоящето изследване и за следващи такива. Очертани са основните равнища на един конкретен дял от народната духовна култура на вътрешнорегионално ниво, потърсено е специфичното, сходното и различното в обредните системи на българи и власи чрез изграждането на пълна етнографска картина на проучвания дял от обичайно-обредната система. Обредите са анализирани не само като съдържание, но и техните функции. Обект на самостоятелно проучване са отделни действия, предмети и терминология, което дава възможност да се проникне в детайлите, в общите и различните страни в дълбочина.

Обхват и източници. Преглед на съществуващите изследвания. Видове извори

Настоящата работа е регионална, но нейният принос е с общобългарски измерения. Намерението е да се запълни една празнина в регионалните проучвания, които е реализирал НЕИМ при БАН, тъй като след изследването на Димитър Маринов от края на XIX век единствено и само за Северозападна България липсва етнографско проучване на традиционната народна култура. Материалите, събрани от Д. Маринов, са основно „градиво”.

Макар откъслечни и разпръснати в рамките на две столетия, за погребалните обичаи има ценни изследвания, които се разширяват, систематизират и анализират, като още в увода са посочени известните и достъпни проучвания по темата.

Изследвайки един регион през периода 1992 – 2012 г. посредством опознаване на локалното, приемаме, че то води до нареждане на пъзела и се добива по-пълна представа за цялото. Локалният принцип на изследване е аксиоматичен за фолклористите и етнологите. В рамките на селищната общност най-добре може да се проследи онзи динамичен начин на моделиране на концепциите, в които се преплитат както много стари, „изначални” представи, така и една „митология” на всекидневието, която непрекъснато намества, преосмисля, семантизира и оползотворява всекидневния опит.

Проучванията на автора във Видинския край започват от 1992 година. През 2011 г. са събрани и **лични материали** от селища **извън днешните държавни граници** на България, в някои от които е имало компактно българско население (т.нар. Западни покрайнини – с. Ковилово

и Брачевац), Кобишница, както и публикувани такива за с. Ошляне, Раяц, Рудна глава, Шипиково, Велики Ясеновац, Яловик Извор, Мали Ясеновац, Александровац /бившето Злокуче/, Радуевац, Вратни, Белбрадич, Клисурса, Старо село и др. и се получават сведения за обичаите и за явленията, които са цел на проучването.

Личен теренен материал е събран през 2011 г. и в селищата Вървор, Ботушеш, Калафат, Крайова, Бъйлещ и Галичиуйка в района на обл. Долж, Румъния, както и от Букурещ, Лехлиу и Фрасинет, Румъния.

Използван е изворов материал, който се отнася за различни периоди от време, но така се дава възможност да се обхване целият период, касаещ изследването. В българската етнография се наблюдава празнина при проучване на влашкото население. Последното не е било обект на изследване за един много дълъг период от време и до 1961 г. за обичаите при власите има само една работа от архива на акад. Романски, отнасяща се до Брегово. Основната част от материалите, събрани за българските селища от дипломанти на акад. Романски, са от 30-40-те години на XX век, тези в архива на проф. Цв. Романска са от 50-60-те години, от АЕИМ – през 40-60 - те г., материалите от Института по фолклор са от края на 70-те години и от 90-те години на XX век. Това прави събраното съпоставимо с тези материали, налични в архивите, и обхваща границите, интересоващи ни времево. Фактически обаче всички източници отразяват дадено състояние на народната култура, което по своеобразен начин съдържа в себе си предшестващото развитие на културата.

В някои случаи се срещат трудности при определяне на това кое в творчеството на даден народ или народностна група е негов оригинален принос и кое е повлияно или заимствано от други. Това е предмет на сравнителен анализ. Духовната култура не е изолирана от тази на съседните народи (сърби и румънци), но никога не се възприема всичко като цяло и при това безразборно. Дори да се приеме нещо, то се преработва, приспособява и съобразява с конкретните потребности и условия.

Независимо от заемките и влиянията, всеки народ или група носи нещо специфично, оригинално. Ние търсихме това, но потърсихме и повторемостта на отделните практики, вярвания и обичаи, успоредиците, за да стигнем до миогледа на хората, населяващи Видинския край.

Структура на работата

При определяне макроструктурата на работа се ръководехме от хронологията, от традицията и системата на погребалните и следпогребални обичаи. Събраното доведе до следната структура: увод, седем глави, заключение и приложение, оформено самостоятелно.

Спазвайки компаративния принцип **от втора до шеста глава** включително, материалът е разделен според вътрешната форма на

обичаите, като се започва с проучване на селищата, в които се говори северозападен български диалект; следва проучване на обичаите и обредните практики във влашките села, на трето място са материалите, събрани за обредите при власите в Североизточна Сърбия и Румъния, както и съпоставката между обичаите при различните групи. Във всяка глава има подзаглавия, в някои глави са обособени раздели според вътрешната форма и хронологията на отделните обичайни практики, а там където е възможно, е направен анализ. В някои от случаите не се прави коментар, тъй като се оказва, че обичаите не могат да бъдат разгледани в съпоставителен, сравнителен и етнолингвистичен план, т.е. и при българи, и при власи те са сходни. В други случаи сведенията, които имаме, са единични или имат локален характер.

В края на всяка глава и в края на работата са обособени бележки, списък с използваните материали и информатори.

Първа глава

Историко-демографски преглед

В първа глава са разгледани проблемите на демографското развитие, структурните промени на населението от Видинския край през вековете, като е обособена самостоятелна част за влашкото население, в която са включени исторически и статистически данни за него. Потърсена е етимологията на термина „власи“, събрани са много топоними и са направени следните изводи:

- в исторически и географски аспект Видинският край в различни периоди от време претърпява значителни териториални промени и се простира на север „оттам Дунава“ и на запад - до Белград. Липсата на граница в рамките на Византийската и Османската империя дава възможности за свободно движение на население и на стоки, възможности за смесени бракове, за опознаване културата на близките райони и на взаимно проникване и приспособяване на различни практики и на културата като цяло. Процесите са многостранни – движение на населението има от българските земи към Влашко и Сърбия и от Влашко и Сърбия към Видинско;

- демографската картина след 1944 г. е променена, броят на населението е значително намален и пред етнолозите и историците в България възниква една нова, неотложна задача – да бъде регистрирано всяко селище, чието население е под 100 жители, тъй като процесите са необратими и за тяхното решаване е нужна централна държавна дългосрочна политика;

- българите и власите във Видинско живеят заедно в мир и разбирателство. Единствената отлика е говорът. Съществуването на норми, които ограничават браковете вътре в селищата, до голяма степен е обусловено от стопанските и социални характеристики на селата като

териториални общности и е свързано с ясни или дискретни локални езикови или диалектни особености, както и с изградени и предавани през поколенията специфични комплекси от устни знания и представи за света и човека, обичаи и празници. Този механизъм за осигуряване на демографска стабилност на локалните общности се запазва у нас почти до средата на XX век. Локалната етническа ендогамия е средство за постигане на демографска и етническа стабилност и в селски общности на българите в чужбина през 18–20 век (Бонева 2006: 36-37);

- населението от влашките села във Видинско не се определя и не смята себе си за принадлежащо към друг етнос. Според някои информатори „няма различия в обичаите на власи и българи”, „...ние сме си българи, само дето знаем влашки, инак тукашните земи никога не са били владени от румънци” (Маркова 1995 ВдМЕ НА - 20: 10-11, 14). На битово и културно равнище между хората няма различия. Единиците, които се преброяват като власи или румънци, са повлияни от Асоциациите на власите и на румънците в България, които са 4 на брой само във Видин и са финансово обезпечени от страна на Румъния.

На територията на Видинска област живее население, което е наследник на древни традиции. Разликите в обичаите се дължат на по-голямата консервативност и религиозност на влашкото население, на процеси, които водят до бавно разпадане на традиционната народна култура и доказването на това е цел на следващите глави от настоящата работа.

Втора глава

Клетви, сънища, прокоби

В нея са събрани клетви, прокоби за смърт и сънища. Изреченото, предсказаното, сънуваното често имат характер на ключова система. То е необходимо за контактуването с отвъдния свят и е залегнало в модела на мислене, в структурата на съзнанието и може да въздейства върху живота и дейността на човека. Вниманието е насочено към клетвите като израз на отношение и според това кой ги произнася, неговото място в йерархията на общността. Включени са фолклорни материали и лично събрани експресивни формули. Интересното е, че при власите клетвите се събират много по-трудно, те не желаят да ги произнесат безпричинно, кръстят се и осъждат тези, които ги произнасят. В същото време мястото, където се произнасят, начинът, по който се произнасят, и действията, които съпровождат това, са от съществено значение – на кръстопът, в черква, в момента, когато бие черковната камбана, гледайки към слънцето, завързвайки възли на забрадката и др.

В същата глава са разгледани сънищата и прокобите при българи и власи. От наблюденията се стига до извода, че при българското население има по-широка гама от вярвания и прокоби, свързани със смъртта,

отколкото при власите. Детайлите, които се наблюдават в сънищата на българското население, са много повече. Тук се открояват опозиционни двойки горен-долен; лява-дясна страна; мъж-жена; близък-далечен. При власите обаче сънищата оказват по-голямо въздействие върху психиката им, те са последвани от други действия – ходене при гадателки и врачки, тълкуване, разказване и др., което не е обект на това изследване. Тази глава може да се каже, че е отворена система, към която винаги могат да се добавят нови варианти и тълкувания.

Трета глава

Представи за душата и вярванията, свързани с нея. Представи за смъртта и за „оня” свят

Сред населението във Видинско е разпространено вярването, че човешкият живот не завършва със смъртта, а продължава по определен начин. Старите хора още приживе се готвят за смъртта и деня на страшния съд. Представите за начина, по който човек „живее” след смъртта говорят за анимизъм. Тялото се разпада, а душата продължава да живее.

Душата е като **п̀ара** – такова е преобладаващото схващане във Видинско. Подобни вярвания се срещат „у почти всички славяни” (Вакарелски 1990: 30). Тя е невидима, но за нея съществуват много вярвания. Смята се, че е безсмъртна. Срещат се и представи за нея като **птица** или **насекомо** (Рупци), най-често **пеперуда** (Ново село, Извор махала), **сянка** или **п̀ара** (Акациево) и др. Разглеждат се езическите вярвания и християнските наслоявания. В отделна част се спираме на представите за „оня” свят, за пренасянето и прераждането, за ада и за рай, както и делата на човека, според които му се отрежда едното или другото. Съвсем бегло място е отделено на астрологията и демонологията, като е подчертано вярването в предопределеността на човешкия живот – неговата продължителност зависи от орисниците, от звездите, от вихрушките, а слънцето играе ролята на съдник.

В някои вярвания не се долавят различия при българи и власи и затова те не са разгледани поотделно.

Четвърта глава

Смърт у дома

В нея се разглежда пазенето на умиращия, действията за облекчаване на смъртта му, изповядването, известията за смърт, оплакване, некролози, траур, подготовката за погребение – затваряне на очите, действията с водата и огледалото, окъпването, обличането, приготвянето на първите обредни предмети – торбичка, стат, ковчег, покров, пазене на покойника, обредна храна, забрани, копаене на гроб и други.

Между обичаите при българи и власи във Видинско съществува значителна близост. Смятаме, че при българското население са съхранени повече детайли и част от тях са с дъвен произход (Напр. измерването мястото за гроб с конец или пръчка във Видинско се спазва само сред българското население, храненето на самия гроб или върху капака на ковчега и др.).

При влашкото население влиянието на християнската религия е по-силно – задължително се кади с тамян, но и народните елементи са налице – керемидата се оставя на гробището, спазва се дистанция между жената, която отива да покаже гробното място, и копачите, както и спазването на обредно мълчание (тя не разговаря с гробарите).

Народните вярвания и практики при погребалните и поменалните обичаи при българи и власите във Видинско са изградени върху култа към прадедите и в голяма степен са близки помежду си, но във вярванията на власите беше доловена и една по-стара основа – аниматизма. Религиозните вярвания на власите могат да се разглеждат като едни от най-старите в Европа и до днес запазват своята архаична свежест. Кой култ ще е централен за определена култура, в определено време, зависи от редица условия, но при власите като такъв се очертава култът към мъртвите. Целта на съпоставянето на обичаите при българи и власи е да се потърси приликата и разликата с тези на съседните народи (сърби и румънци) и съответно с българските практики, характерни за региона.

Според Дюркем човек води двойствен живот – когато е буден и когато спи. Той разглежда смъртта като продължителен сън. При смъртта (за разлика от съня) тялото не се връща вече към живот. Раздвоението трае, докато тялото се разпадне, а целта на погребалните обредни практики е това да стане по-бързо. Душата става център в редица погребални и поменални обичаи. Вярванията в задгробния живот, представите за „оня“ свят, за ада и за рая при власи и българи са идентични. Те са близки и до вярванията на съседите – сърби и румънци.

Аниматизмът като понятие е въведен от британския етнолог Р. Марет (през 1900 г.) със значение „одушевен, оживен“, от лат. *animatus* (жив). В миналото чувството за страх от мъртвите не е познато. Хората погребват своите мъртви там където живеят. (Това е запазено и до днес в с. Градсковски колиби, погранично със Сърбия. Повсеместно във Видинско некръстените, малките деца се погребват в дворовете под дърво или на чисто място до средата на XX век.) Култът към мъртвите не е свързан с душата, тъй като в миналото не се е правела разлика между душа и тяло. Животът след смъртта е продължение на земния живот. В следпогребалната обредност човек се обслужва „като член на общността с активни духовни и телесни потребности, които трябва да задоволява редовно“.

Някои учени откриват бледи следи от аниматизъм само във вярванията във вампири, в „нечистотата” на тялото на покойника; обичаите с косата и ноктите на покойника (слагането им под прага или в ковчега), задължителното обуване на мъртвия и др. Степента на съхраненост на обичаите при власите в Сърбия е по-голяма. Там е запазен обичаят „будене на покойника”, „откопаване на покойник” (направено за последно през 1992 г. в Дебели Луг), комуникация с покойника.

При власите във Видинско има повече иновации, с които се налага отпадането на някои обредни практики на по-ранен етап. И от двете страни на границата се стига до синкретизъм между двете религии – езическа и християнска. Посочените по-горе примери говорят за преобладаване на аниматизма над анимизма, а стожер на култа към мъртвите във вярванията, присъщи на власите, несъмнено е аниматизмът.

Характерно за проучвания регион е, че тялото на покойника е открито, видимо за посетителите. Всички го обикалят, прощават се с него, докосват го и дори го целуват, което отличава Балканите от Западна Европа.

Пета глава

От дома до гроба

Проследяват се всички действия, обредни практики и специфики в деня на погребението.

Започва се с изнасянето на трупа, като се акцентира на обичаите на прага. Очевидно е, че при българското население обичаите, които се извършват на прага на къщата са по-разнообразни и в тях участват всички живи членове на домакинството, както и починалият. Спирането на прага и покланянето, преминаването под ковчега или притеглянето му насочват към съхранението на архаични елементи, указващи остатъци от култа към прадедите и действия, имащи за цел съхранение на живите членове от семейството.

При влашкото население единствено се маркира употребата на пирон, неговото забиване в къщния праг, както и слагането на конец, равен с ръста на починалия, под прага или в пукнатина в стената. Пирон се забива и на мястото, където е бил мъртвият. Този обреден предмет се свързва с практиките срещу превъплъщение. Обредното място – праг – гарантира спирането на евентуалния вампир и предпазване на домашните.

Забиването на пирон е характерно за Смолянско, Свищовско, Горнооряховско и Гоцеделчевско, Драгоманско и Самоковско, а слагането на камък – за Панагюрско и също така за Ихтиманско. Този обичай, макар и рядко, се среща у русите (Зеленин 1915: 583, 586; Вакарелски 1990: 103). Както камъкът, така и пиронът, изпълняват магически функции и тези обредни практики се прилагат с предпазна цел.

За разбиването на сурово яйце освен за XX век има податки от 1883 г. (Блъсков 1883: 23; Вакарелски 1935: 407; Вакарелски 1990: 103), среща се в Хасковско, като на места се комбинира със забиване на пирон през разбитото яйце, със счупване на съдове и други (Генчев 1974: 193).

Трошенето на съдове у дома на мястото на смъртта вече се практикува рядко (Делейна). По-често това става на гроба, където обикновено се чупи *кастрон* или керемидата, с която са кадили при опалване или на 40-ия ден. Подобни действия наблюдавахме в с. Покрайна през 2010 г. и в с. Флорентин, 2011 г.

Обичаят е разпространен сред сърбите и сред другите народи в бивша Югославия, у украинците и др. и за него се срещат различни тълкувания, като най-основателно е това, че шумът, създаден при чупенето на съдовете, води до изпъждането на смъртта. Чупенето е равнозначно на промяна на реда, на състоянието, на целостта на дома. Целта е душата на починалия да напусне дома.

В същата глава се разглежда погребалното шествие, действията на гробището и трапезата в деня на погребението.

Обредната трапеза е един от компонентите на традиционната народна култура. Поменалните трапези са специфични като структура, функции и цели. По пряк или по косвен начин те винаги се свързват с култа към мъртвите и имат поменен характер. Трапезата е междинно пространство между земния и въображаемия отвъден свят, тъй като на нея се осъществява ритуално общуване между живи и мъртви. Съвместната консумация на обредна храна е форма на комуникация, която не само демонстрира единството на общността и съпричастността на участващите, но е своеобразно свещенодействие, при което падат границите между свои и чужди.

В V глава е отделено място на погребение-сватба и на специфични погребения.

Изводите, до които се стига, се отнасят до начина на възприемане на смъртта от българи и от власи във Видинско, а на нея се гледа като на път. Тя е преход, преминаване, процес. Пътникът се отправя към отвъдното. Пътят има своите семантични и ритуални измерения. Безспорна е връзката между пътуващия и пътя, защото това е пътят към „оня“ свят, но за да се стигне дотам се изминава път, натоварен с ритуали.

Основните обредни моменти в този раздел са два: подготовката на мъртвия за погребението и самото погребение. Те са съпътствани от други съществени комплекси – приготвянето на обредната храна и реквизит (което се осъществява у дома) и копаенето на гроб, погребване, оформяне (което се осъществява извън дома).

И в двете системи – при българи и при власи от Видинско съществува единство, като отликите се откриват в отделни елементи при извършване на действията. Различията се дължат на социално-

икономическата среда, на бита на конкретното семейство, на устойчивостта на вярата и традициите.

Обичаите при власите във Видинско са много по-близки до българските, отколкото до румънските. Погребението става след задължителната нощ в дома на покойника, а не както при румънците на третия ден.

Общи се оказват и много термини (покров, сандък, коливо, ад, рай, названия на обредни хлябове и др.). На езиково ниво откриваме единство и в назоваването на ръстовата свещ *стат* (среща се и при власите в Сърбия и при румънците). Нейното изработване навсякъде има обреден характер.

Част от названията, свързани с погребалната и поменалната обредност, имат славянски произход: помана, покров, стат. Специфични за българското население са термините *пътнина* (обреден хляб и обредна закуска) и *пътник* (назоваването на мъртвеца), които насочват към вярванията и представите на българите, че преминаването в отвъдното е под формата на дълго пътуване.

При румънците и власите в Сърбия ковчег се прави и приживе. Само в с. Гомотарци се констатира единичен подобен случай и затова не можем да го приемем като практика. В други селища се наблюдават действия, противоположни по смисъл: в първия - дъските се подбират и се оставят да съхнат предварително; във втория – дърветата трябва да се отсекаат при настъпването на смъртта, за да са сурови и да издържат по-дълго време в земята.

Идентично е оформянето на гробното пространство при българи и власи във Видинско.

Основни различия при българи и власи в мерките срещу превъплътяване (вампирияване) не бяха констатирани. Що се отнася до съпоставката им, въпреки жизнеността на вярата в превъплъщението, актуална и днес, се наблюдава единност на обичаите във Видинско (независимо дали са при българи или при власи) и съществени отлики с тези на румънците. Тук в обичаите не участват млади хора, няма обреден диалог, а действията се характеризират с обредно мълчание, не се изпълняват игри, песни и танци, които се срещат в някои райони при румънците. В нито едно селище от региона не открихме да се използва царевица или царевично брашно в обичаите срещу превъплътяване, а тази култура и нейните производни са маркер на другостта, характерен за румънците. В много отношения обичаите във Видинско са близки с тези на власите в пограничните на България села в Сърбия.

Изнасянето на мъртвеца от дома и траурното шествие са централни в този раздел. За разлика от обичаите при българите, във Видинско се наблюдават обичаи, които се изпълняват на прага на дома. Интересното е, че те се смятат за типични за румънците, а тук ги откриваме в Градец, в

Акациево, Кула, Шишенци и в Ново село, селища, които са български. За разлика от румънците обаче, на прага на дома във Видинско не се извършва обредно даряване, каквото става в Румъния – даряват се животни, платно – „мост”, храни и др. Самите действия се придружават и от словесни формули, които ги дублират или допълват смисъла на тези действия. При населението във Видинско се извършва преклонение пред паметта на прадедите и прощаване с мъртвеца (провиране под ковчега – на човек или дреха, навеждане и почукване на тила от долната страна на ковчега или символично теглене към вътрешността на дома).

Оплакванията във Видинско са специфични и Кауфман откриват по-скоро паралели със Западна Тракия, отколкото с румънците.

Движението на самото шествие, подредбата и целият път към гробището се характеризират с общи елементи на всички нива. Единични различия открихме в с. Сланотрън, където в шествието участват „серафими” и тук директно се посочва влияние на румънската страна, откъдето са внесени обредните предмети. Самите елементи на всички нива – акционен и пространствен (пътят и подреждането на шествието, неговата структура, поведението по пътя), смятаме, че са силно белязани от църквата и се цели спазването на нейните изисквания. Дори когато погребението е без свещеник, шествието се оформя в същата последователност.

В част от селата музиката съпровожда погребенията, но тази практика е сравнително късна – от около 1920-1930 година. В някои селища тя се съхранява и днес (Ново село, Връв). Участието на музика е характерно за румънците, но при тях се изпълняват специални обредни песни, каквито при населението във Видинско няма. Все по-малко остават селищата, в които погребението към началото на ХХІ век става с музика, тъй като селата обезлюдяват и няма музиканти.

Общото и за двата случая – при населението във Видинско и в Румъния, е, че починалите млади хора се носят на ръце, украсяват се колите, тракторите или какъвто и да е транспортът, с който се пренася покойникът, но това е характерно и за българи, и за власи.

Шествието при румънците е по-дълго, тъй като на места то включва украсеното иглолистно дърво, а почти навсякъде – свещници, фенери, които не са характерни за Видинския край. Дори да има фенер, той не се носи от специално обредно лице и не участва в процесията, а се слага върху трактора или на катафалката.

Спирките по пътя към гробището при българи и власи са еднакви и се осмислят по сходен начин. При румънците броят им е различен, както и мястото, което се избира за тях. На тях се гледа като на „небесни митници”, като на „мостове”, като „почивки” по пътя към отвъдното на мъртвия, а също така и моменти за отмора на носачите или животните. Така, че различията са не само количествени, но и акционни. При

румънците се оставят дарове и се опъват платна „мостове”. Общото в тези моменти е, че и при нас, и при тях се хвърлят монети.

Във Видинско не се помни разменянето на жегли, нито запрягането на воловете с обратен ярем. Това се дължи на промяната, която настъпва в използвания транспорт при погребенията, но тя започва при създаването на ТКЗС и с напредването на техниката.

Самото погребение при българи и власи съдържа еднакви елементи – църковни и народни. Различията са несъществени и засягат отделни действия. Във всички случаи и при българи, и при власи във Видинско се цели предпазването на живите, съхраняване на рода, който напуска починалият. Не са съществени разликите в оформянето на гробното пространство, но във влашките села по-често се правят гробници (трон), докато в българските това се прави предимно за млади хора или за богати, които строят фамилни гробници. В с. Флорентин се забелязва, че надписите на дървените кръстове са поставени обратно и на кръстовете има привързани пешкири, които се оставят там, докато се разпаднат под влияние на атмосферните условия. Тази практика е местна, но не е единична, което я прави специфична за селището. Има случаи, при които над ковчег се поставят дъски и найлон, за да не падне земята директно върху ковчег (Ново село), на изграждане на гробна камера с плочи и постилане на черга в „новия дом” (Акациево), на зидани гробници с тухли (Връв и Акациево) и др. Това наподобява „къща на мъртвия”, а в някои случаи в нея се слага значителен брой предмети, нужни за обзавеждане на дома. В Ново село, в Раброво, в Делейна и др. има погребения, при които се заравят легло, транзистор, телевизор и др., които се вярва, че са „нужни” за живота в отвъдното. Подобни и по-пищни погребения се срещат и в други влашки села. Днес се смята, че християните задължително трябва да се погребат с ковчег и няма спомен за погребение без такъв.

При заравянето обичаите при българи и власи са идентични и са доста различни от тези при румънците. В някои региони в Румъния на гроба свири музика, има момент на ново даряване, докато при населението във Видинско на гроба се даряват само участниците в изкопаването му.

Шеста глава

Следпогребална обредност

Следпогребалната обредност включва всички помени.

В различните селища обичаят помен започва в различно време – от първата сутрин след погребението, от третата сутрин, от първа събота. Следват помени, наречени *деветини* (на деветия ден), *двайсетини* (на 20-я ден), *четирсе/читирес* (на 40-ия ден). Помени се правят (*дават, полагат, струват, чинят*) на три месеца, на шест месеца, на девет месеца и на една година. В района на Кула се отбелязва „крива година” (с. Извор махала, с. Бранковци, с. Водна, с. Шишенци). Със същото название в с. Чичил се

отбелязват шест месеца, а в Шишенци – четири месеца от смъртта (Вакарелски 1990: 142). Само в Шишенци на полагането на една година се казва „права година” (Вълчев АЦВР № 46, 1964: 98).

Във Видинския регион има и единични, поселищни специфики, както е в с. Бела Рада, където до 40-ия ден „всеки четвъртък и петък дават помана на умрелия” (Еремиева, РКС 140, 1945: 262-263).

За разлика от Хр. Вакарелски, който приключва своето изследване с поманата на 40-ия ден, тук се разглеждат по-горе изброените помени. Освен това във Видинския край се наблюдават интересни обичаи, които са обект на внимание – обичая „Пупъза”, *полагане* на година, помана за жив, поменални хора на втория ден на Великден и др. Върху тях се акцентира поради регионалната им специфика. И в тази част изследването е компаративно, като съпоставката върви не само при обичаите между българските и влашките села, но и с обичаите в пограничните на Видинско региони в Сърбия и Румъния.

Обичаите, които се извършват в първите дни след погребението, имат поменални, предпазни и очистителни функции. С отдалечаване във времето, обредните практики придобиват мемориален характер, а след една година от смъртта – те са свързани с календарния цикъл.

В основата на повечето вярвания и практики лежи представата на хората за съдбата на човека в отвъдното.

Според мястото, където се изпълняват обичаите, те се обособяват в три групи: в дома на починалия; край река /кладенец/ чешма; на гроба.

Разгледани във времето до 40-ия ден обичаите у дома и на гроба са с еднаква натовареност, протичат последователно и имат сходни функции. След 40-ия ден обредните трапези у дома отпадат и остават да се изпълняват само обичаите на гроба. Обичаите край реката обхващат един ареал от около 20-ина км. от р. Дунав и около притоците ѝ (р. Рабровска, Тополовец и др.), където се носи и пуска вода за починалия. От поотдалечените селища само в Шишенци има спомен, че през 60-те години се е носило вода, но обичаят е прекъснат (инф. Нарциса Микова).

С настъпването на смъртта е нарушено равновесието в социалната общност и чрез поменните трапези се цели неговото възстановяване, т.е. налице е засилена социална функция. От друга страна мъртвият изминава път на интегриране в света на прадедите и това става чрез спазване на традиционната обредност. Чрез спазването на следпогребалните обичаи – трапези, раздавания, носене на вода, преливания и др., се цели да се осигури благополучието на живите, да се задоволят потребностите на душата на „оня” свят и да се гарантира покровителството на мъртвия.

От съпоставянето на обичаите при българи и власи във Видинския край се констатира, че като структура обредните практики в цикъла след погребението са почти еднакви (с изключение на обичая „Пупъза”, характерен за власите, когато на 40-ия ден душата на починалия се

изпраща в Рая, и поманата за жив). Причините за това са еднаквата религия и вярванията за живота след смъртта.

При власите се наблюдава по-голямо разнообразие от дарове и раздавания, налагането на практиката да се поставят надгробни паметници приживе (макар че се среща и в български селища), повече показни елементи на траур (портрети на починалите и лампи на прозорците на къщите), по-разгърнат и по-масово практикуван обичай да се раздават хора за починалите и др.

В българските села във Видинско се запазва една архаична обредна практика да се хранят на гроба на починалия, докато при румънците - да се оставя храна и вода на гранични места (на прозореца) в къщата и да се наблюдава дали тя намалява, какво има паднало в нея, да се долива и др.

Общ елемент в обичаите при българи и власи във Видинско, както при власите в Сърбия и при румънците е правенето на ръстова свещ *стат* и изискването тя да се изгори до 40-ия ден, както и изгарянето на всички донесени на погребението свещи.

Един от най-важните обичаи е преливането на гроба, което става с вода и вино, а в района на Кула – и с ракия. Специфичен обреден комплекс е носенето и пускането на вода, който е разпространен в селищата около р. Дунав, обхваща един ареал от около 20-ина километра във вътрешността на Видинския регион, не се отнася само до българи или само до власи, въпреки, че според някои автори (Васева 1991) е характерна черта на румънската обредна система.

Специфично за българите е предпазването на мъртвия от вампиряване, като това се осъществява в целия Видински регион. В Североизточна Сърбия и в части от Румъния (Олтения и Банат) се извършва опалване на гроба, докато в българските предели в обичая участват и много други обредни действия: забиване (на вретена, на пирон, на тръни, на глог), маркиране (обикаляне на гроба с конец), садене (на чесън, боб, просо, татар), палене на огън и изгаряне (на конопен конец, на сено). Обичаят се извършва в различно време (веднага след погребението, на първия ден, на третия ден, на първа събота; сутрин рано или след като слънцето тръгне надолу), от различни на брой обредни лица (от едно до пет), но винаги в обредно мълчание (вж. Приложение, таблица № 7).

Значителната прилика на обичаите предопределя и голямо сходство и еднаквост на езиково ниво: названията на обредните хлябове (*колак*, *латургия*, *кръстат*, *свете Рангел* – при власите), названието на ковчега (*сандък*), приемането на термините *стат* и *помана* като общи, изрази „*Бо да просте!*”, назоваването на рай и ад/яд и др., разгледани отделно по нищо не подсказват друг език или друга етническа общност. Вареното жито, което се принася на погребенията и при всички помени, когато се почитат мъртвите във Видинско и в Румъния, се нарича коливо (*kollyva*). Това название и приношението са „засвидетелствани в древна Гърция, но

обичаят е навярно по-стар” (Елиаде 1997: 68). Самото разпространение и отглеждане на жито „пренася специфични ритуали, митове и религиозни идеи”, които Елиаде търси и открива в много по-стари времена (Елиаде 1997: 64-68).

Обикновено се смята, че „речникът отразява един процес на диференциация и обнова, наченал вероятно още в най-ранната история,” но в случая е видно, че става въпрос за общ генезис. Ние обхващаме само общата структура, не можем да достигнем до религиозното мислене и практика на първоначалната общност, но отделни сведения, в случая езикови, ни насочват към типа религиозен опит и ни позволяват да оценим специфичната съзидателност на всеки етнос.

Като сходни елементи в обичаите при българи и власи откриваме оплакванията, с изключение на онези, които се поръчват за жив човек, когато той сам си прави помана, и се наслаждава на собственото си възпяване в песен, което при българското население не се среща.

Поманата за жив изцяло може да се обособи като специфична, характерна за власите, но се наблюдава влияние в отделни български села, които са заобиколени от влашки (Ново село, Винарово, Градец). При влашкото население във Видинско се забелязва разлика от обичаите, характерни за румънците, които имат значително по-развита система на даряване (до седем години, на случайни, непознати хора), наемане на външни лица за кадене (срещу заплащане), изричане на определен обстоен монолог при даряването и др.

При българите се наблюдават определени числови зависимости, които имат за отправна точка деня на смъртта (три питки се правят на третини, 40 питки – при полагане на четиридесетия ден; носят се 40 кобилки вода и др.) При румънците и в част от влашките села във Видинско (Антимово, Покрайна, Флорентин) се налага числото 44 (кобилки, питки, монети), което се смята, че е свързано с броя на небесните митници (на празниците, на светците), специфично за румънската култура. В останалите влашки села числото 44 не се свързва с погребалната и поменалната обредност.

При оформянето на гробното пространство в пределите на Видинско се наблюдава единство, което отличава местните обичаи от тези при власите в Сърбия и при румънците. При румънците се изработват дървени кръстове с резба и сложна орнаментика, винаги се поставят гробни фенери, задължително се правят гробници. Често при власите се наблюдава оформянето на надгробията като къща, а паметниците се правят и поставят приживе (и във Видинско, и в Румъния). Според Елиаде „едно уседнало съществуване организира другояче „света”, отколкото един номадски живот” (Елиаде 1997: 58). Белег на уседналост и на развита земеделска култура се открива в употребата на житото и брашното в много обредни практики, в очистването на жилището и не на последно място – във

възприемането на гроба като къща, нов дом. Тази линия навежда на мисълта за славянски влияния.

Траурът при българи и власи във Видинско е подчинен на общи правила – еднаква продължителност, спазване на конкретни забрани и норми на поведение. При българското население се наблюдават някои специфики, които насочват към архаични елементи – обръщане на дрехи наопаки, начини на завързване, на простиране на дрехите и др. Единични случаи има във влашките села, когато върху къщата се поставят портрети на починали или други траурни знаци (плочи, кръстове), които определяме като късни.

Прекратяването на траур и свързаното с него изпълнение на обреден танц във Видинско се наблюдава предимно във влашките села, но се среща и в Градец, Ново село и Винарово. Тази практика, както и обичаят „даване на хоро“ за починали, насочва към оформянето на една специфична зона, в която се наблюдава взаимно проникване на културни практики, което прави Видинския край извънредно интересен за изследване. За разлика от румънците, където тези обичаи са преустановени, във Видинско те са съхранени, дообогатени, имат собствен път на развитие и значително са се откъснали от първоначалното изпълнение. При румънците поменални хора се давали на третия ден на Великден, а във Видинско – в неделя и в понеделник (първия и втория ден на Великден). В началото на XX век във Видинско такива хора се правели само за починало момче, а сега - и за възрастни, и за жени, и за деца. Сравнително късно във влашките села във Видинско започват да се играят хора с портрети на починалите, което навлиза с разпространението на фотографията и остава характерно само за власите, затова можем да го определим като иновация. развитието по нов самостоятелен път в продължение на повече от един век е довело до формиране на самостоятелни практики, които определят регионалната специфика.

Огньовете, оплакванията, хората, посветени на мъртвите, говорят за един съхранен старинен културен пласт.

Спазвайки традициите във Видинско, живите осигуряват покровителството на своя починал, своето добруване, което вярват, че зависи от предците, и в същото време обезпечават своята общност от евентуалното завръщане на покойника, на неговата нечиста енергия и сила, която би могла да разкъса хтоничния свят.

Общите елементи в обичайно-обредната система между населението във Видинско, власите в Североизточна Сърбия и румънците се дължат: на общи типологични явления, географско положение или са следствие от късни културни взаимодействия и влияние. Липсата на типично румънски елементи (употреба на маски при бдението, отсичането на погребално дърво, наличието на сложни дървени надгробия и др.) в погребалната и поменална обредност при власите във Видинско насочва към няколко

извода: обща историческа съдба с тази на българското население, границите днес не са граници в миналото, между населението е имало и има постоянни контакти и взаимни влияния, единственият значим разделителен белег е говорът, който на обичайна и религиозна основа показва също значителна близост.

Седма глава

Погребални обичаи след 1944 година

В последната част най-общо са маркирани промените в обичаите след 1944 г. Тя не проследява съвременните погребални обичаи в цялата им синтагматика, а по-скоро отбелязва някои документи и партийни решения на тогавашната управляваща БКП, които дават нова насока в погребалната обредност, посочва кои традиционни звена остават непроменени, кои отпадат, както и тези, които търпят известни влияния. Някои елементи от погребалната и поменалната обредност се променят по форма, но запазват своята семантика и функции. Вниманието е насочено към съвременното съществуване на стари и нови понятия, на стари и нови образи, на поведенчески правила. Налице е приемственост, но и развитие, актуализиране на универсални културни механизми и адаптирането им към съответната културна среда. Пресемантизирането на стари понятия е съпроводено със създаването на нови и това е резултат от променените човешки потребности, от новите икономически и най-вече политически условия, както и от инициативността на местни (от Видинския край) партийни организации и дори на отделни функционери.

В обобщението се посочва кои елементи от традиционната култура се запазват през годините на тоталитаризма.

В обредните практики настъпват промени, които водят до промяна в концептуалната схема, в тълкуването и приемането на обредните лица като свои и чужди, в позициите на приемащите ново място в домакинството (в зависимост от това кой е починал, дали е починал стопанинът или стопанката, защото днес нерядко мястото им остава незаето и много домове се обезлюдяват), в ролята на скърбящите и в начина на скърбене и др. „Ритуалната организация на групата в този план определено се разминава както с една обща концептуална схема, така и с актуалната социална мрежа, от което не се поражда конфликт, а възможност за гъвкаво реагиране според принудите на обстоятелствата за постигането на проста задача – преобразуване на смъртта в дълъг процес на отивания и възвръщания, изпращания и посрещания, многократно и многообразно повтарящи се форми на заличаване на индивидуалното присъствие в света и преобръщането му в групови емблеми като „старите ора”, „прадедите”, „предците”, „умрелите” (Гарнизов 1994: 23).

При проучване на погребалните обичаи във Видинско в началото на ХХI век се долавят най-стари пластове от вярвания и обредни практики.

Без много усилия може да се възстанови картината до 20-те години на XX век, а в тази картина има много архаични елементи.

В края на всяка глава и в края на работата са обособени **бележки**, списък с използваните материали, а в края на работата има заключение, **използвана и консултирана литература**, списък на **информаторите** и списък със **съкращенията**.

За да не се натоварва изложението, в „**Приложение**” са включени: раздел „Терминология”, карти и коментари към тях, таблици, снимкови материали.

Заключение

Направени са някои изводи, налагащи се в хода на проучването, от натрупването, обработването и анализирането на материала, които обогатяват изучаването на балканската културно-етнографска област и специфичните черти в погребалните и следпогребални обичаи на изследвания регион. Сред най-важните от тях е този, че българската култура влияе върху сръбската и румънската, както и търпи влияния от тях. Областите, формите и степените на влияние имат различни проявления, а различията се градят преди всичко на опозицията „свое – чуждо”. В някои моменти се стига до подражание на чуждото, а в други – то играе ролята на катализатор в културните процеси. Близостта, съседството спомагат за лесното адаптиране на определени обичаи към регионалната култура. Тук се има предвид както езиково сходство – между българи и сърби, между власи и румънци, така и общата историческа съдба (в рамките на Османската империя днешните граници не съществуват, а селищата са в рамките на Видинския санджак, както и фактът, че някои села са в Сърбия след Ньойския договор от 1919 г.), а не на последно място и културно сходство.

Разликите в поменалните практики при българи и власи във Видинско не са съществени. Универсалиите са повече, отколкото регионалните различия. Съвсем закономерно е да съществуват отлики, които са породени от различната степен на разпадане на традиционната култура. Има и говорни различия, които се дължат на преселническо население – от Софийско към Северозападна България, в Ново село – от Македония, Чипровци и Севлиево, в селата, говорещи влашки – от Влахия и Сърбия; в Кулско - от Тетевенския край.

Най-общо изследването показва, че обичаите и обредните практики при смърт и погребение във Видинския край имат регионална специфика, но са неделима част от българската обичайно-обредна система.

Известно различие може да бъде доловено и в т. нар. „градски” и „селски” погребения, като под градски се разбират тези във Видин и до известна степен в Белоградчик. В Кула, Брегово, Димово, Дунавци и

Грамада не може да се каже, че погребенията са повлияни от „градската” среда. Тези селища имат сравнително кратка история на градски центрове. В Северозападна България липсват големи урбанистични центрове и затова градската обредност не се отличава от тази, характерна за селото.

Изследването на изолирани групи предоставя възможност за заключения с историко-диалектоложки и етноложки характер, част от които са отразени и обособени в Приложение. Влашкото население живее в чуждоезиково обкръжение. То прекъсва връзките с местата, от които се отделя. Условиата на изолираност влияят върху обичаите и степента им на съхранение. До края на XIX век селата, говорещи влашки, живеят затворено (женят се помежду си, комуникират на влашки, запазват традиционното си облекло и др.). Промяната в социо-културните условия през XX век и особено след Втората световна война, води до резки промени в положението на тези селища. Все повече слоеве овладяват добре български език, който става задължителен за общуването в официална среда. Изолирани остават случаите на неграмотност и невладеене на българския език. Сред младото поколение днес се наблюдава тенденция на разбиране на влашки, но на комуникиране изцяло на български, т.е. – върви се към монолингвизъм.

Част от общите черти отразяват типологични явления, а други са следствие от късни културни взаимодействия на население, обитаващо един общ ареал. Многообразието идва от различната степен на съхранение на архаични черти и появата на нови елементи.

Сходствата в обичайните практики в контактни райони и в райони на засилени миграционни процеси в двете посоки (към Румъния и към българските земи) са резултат от културни взаимодействия и инфилтрации. Тези сходства обхващат само някои елементи или детайли от културата, без да нарушават нейната цялост, но изразяват нейната специфика и регионална вариативност.

Събраните материали водят към архаични културни кодове, но имат регионално своеобразие. Регистрираната специфика е свидетелство за богатство, за локални форми и многообразие на обредните практики, свързани с погребалните и поменалните обичаи в българските земи.

В обобщение се стигна до следните общи изводи:

Едно регионално изследване дава възможност за заключения с исторически, етноложки, културен, диалектоложки и друг характер. Във Видинска област живеят хора, които говорят северозападен български диалект и такива, които са билингви (говорят български и влашки). Промяната в социално-културните и политическите условия през XX век, и особено след Втората световна война, води до изменения в много сфери, но въпреки това съхранява погребалните и поменални практики в сравнително чист вид. Регионалното познаване на традициите дава възможности за съпоставяне в общонационален и общобалкански план.

Регион като Видинския е благодатен за компаративно изследване, а когато се направи детайлно такова, се открояват микрорегиони – Видинско, Кулско и Белоградчишко. От друга страна във Видинско и Кулско има селища, в които се говори влашки. Оказва се, че между влашкото население има специфики, които се открояват само при навлизане в подробностите, че се образува една контактна зона около река Дунав и прилежащите територии на около 20-ина километра във вътрешността, при които има повече общи елементи и взаимовлияния, без да се търси противопоставянето българи - власи.

Във влашките села във Видинско се наблюдават явления, които липсват в Румъния, а това може да е свидетелство за: самостоятелни практики; за практики, характерни за българската традиционна култура; за иновации. Въпреки многообразието универсалиите преобладават над различията.

Традиционната народна култура във Видинския край в сравнение с другите региони в България е запазена до по-късен етап, затова връзката между обредно действие и традиционен светоглед е все още устойчива. Разпадането на този тип култура засяга първо други сфери, а погребалната и поменалната обредност показват жизнеността си и устойчивост във времето.

Справка за приносите в дисертационния труд:

1. За първи път е направен опит за пълно компаративно изследване на погребалните и следпогребалните обичаи при българи и власи от един регион. Използван е целият достъпен материал, който е добра основа за настоящето изследване и за следващи такива. Очертани са основните равнища на един конкретен дял от народната духовна култура на вътрешнорегионално ниво, търсено е специфичното, сходното и различното в обредните системи на българи и власи чрез изграждането на пълна етнографска картина на проучвания дял от обичайно-обредната система. Обредите са анализирани не само като съдържание, но и техните функции. Обект на самостоятелно проучване са отделни действия, предмети и терминология, което дава възможност да се проникне в детайлите, в общите и различните страни в дълбочина. Авторската теза е изградена спазвайки принципа на равнопоставеност на общностите и търсейки спецификите и чуждите влияния без предварително изградени тези.
2. За първи път за един регион – Видинския - се прави анализ на погребалните и поменалните обичаи като цялостна система, а не на отделни части от тях. Обемът на събрания етноложки, диалектоложки, фолклорен, статистически, топонимичен и др. материал надминава всичко направено в съществуващите немногобройни публикации, отнасящи се до конкретната тема. С внушителния обем на материала, с комплексния подход при анализа, с постигнатите резултати и направените изводи дисертацията представлява принос за българската етнология и етнолингвистика, както и за балканската етнология.
3. Принос е проученото съвременно състояние на обичаите при преминаване от „този” към „онзи” свят. Констатира се, че този дял от народната култура е най-консервативен, а промените са незначителни. От теренните изследвания се установява, че традицията във Видинския край е жива. Изходната позиция е изградена върху основния авторов материал, който се отнася до един късен период от развитието на традицията – края на ХХ и началото на ХХІ век. Сравнителното изследване на етнографски факти от периода на късната модерност дава възможност да се потърси и културна близост в една периферна зона – крайния Български Северозапад.
4. Изпълнени са основните задачи по изучаването, събирането, документирането и систематизирането на състоянието на традициите при българското и влашкото население във Видинско;
- установени са успоредиците и различията;

- потърсени са основите на обичаите в реалността на миналото и настоящето; изучено е вътрешното разнообразие на явленията и е направен опит да бъде потърсен техният генезис. В голяма част от случаите вследствие от съчетаването на сравнително-историческия и съпоставителния с методите на теренно проучване и на включеното наблюдение се търси произходът и хронологията на обичайните практики;

- съпоставени са обичаите с тези от съседните региони в Сърбия и Румъния. Направеният анализ показва дали конкретният обичай е независим, локален или регионален.

5. В дълбочината на работата се забелязва проблемът за механизмите на създаването и поддържането на „хомогенността” на националните държави, който засяга въпроса за нациите като „въобразени общности”. Не смятаме, че този сложен проблем се решава с настоящото изложение, но са поставени въпроси, които не се откриват просто от анализа на документите, а от съчетанието на писмени източници, събраната топонимия, терминология, изработените карти и преки наблюдения върху идентичността по време на теренни изследвания. Описанието на културата на българи и власи зависи от националната политика на съответните държави.
6. Очертани са конкретни ареали, направени са 14 карти и анализ към тях, което е предпоставка за изграждането на един бъдещ етно-лингвистичен атлас.
7. Въз основа на материала се поставя въпроса за отношението регионална култура : национална култура.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Някои статистически данни за влашкоговорещите села във Видинско според преброяването от 4.12.1992 г. – В: БЕ, Извънреден брой, 1995, с. 93 – 97.
2. Помен или празник? /За поменалните хора във Видинския край/ - В: Делници и празници в живота на българина. Варна, 2006, с. 426-433.
3. За различията при назоваване на вампирите във Видинския край. – В: Нощта в народните вярвания и представи. Пловдив, 2011, с. 235-241.
4. За някои архаични елементи при погребалната обредност във Видинско (под печат).